

ԳՐԱԿԱՆ

ԵՐԳԻԾԱԿԱՆԸ ԵՒ ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆԸ «ԸՆԿԵՐ ՓԱՆՋՈՒՆՈՒ» ՎԷՊՈՒՄ

Պատմութեան էութիւնը եւ նրա արդիական նշանակութիւնը, Օտեանի հանճարեղ մախորդ՝ Պարոնեանը քացատրում էր այսպէս. «Ետեղ մայե, որ առաջդ տեսնես»: Այս իմաստով էլ յոյժ արդիական է Օտեանի հիւսած գեղարուեստական պատումը Փանջունու եւ նրա գործունէութեան մասին:

Օտեանի հերոսի կերպարը, թեւ հիւսուած գեղարուեստական միջոցներով, իրական է եւ այնքան կենդանի, այնքան սերտօրէն առնչուող հայ ընկերային ու քաղաքական կեանքին, որ նրան առանց յատուկ ջանքերի էլ կարելի է տեսնել եւ մօտիկ անցնալի հայ քաղաքական գործիչների մէջ, եւ մեր մէջ ու մեր շուրջը՝ համագային ազատագրական շարժման ներկայ փուլում: Իսկ մարդկային հասարակութիւնը փանջունիներից առ հասարակ ազատագրուել չի կարող, գալիքն էլ դատապարտուած է ունենալու իր փանջունիները: Կարծես իբրեւ սպառնալիք է հնչում Օտեանի քնութագրական մախազգուշացումը. «Իրենին մամն նկարագիրները ո՛չ տարիններէն, ո՛չ դէպքերէն, ոչ յուսախաբութիւններէն կ'ազդուին»:

«Ապահովաբար օր մը կրկին պիտի լսենք իր անունը: Երբ ժամը հնչէ՝ ան իր շարքերուն գլուխը պիտի գտնուի»:

«Ծապլվարի հերոսը իր վերջին բանը չէ ըսած տակաւին» (113):

Բնական հարց կարող է ծագել. ի՞նչ միջոցներով ու գեղարուեստական հմարքներով է Օտեանը կարողացել ապահովել տիպականութեան այսպիսի բարձր մակարդակ, ինչպէ՞ս է նա առանձինի, կոնկրետի մէջ խտացրել ու ընդհանրացրել մեծ բովանդակութիւն, որի շնորհիւ էլ նրա երկում կեանքի նշմարտութիւնը եւ գեղարուեստի նշմար-

տութիւնը չունեն որեւէ հակասութիւն, թեւ լայնօրէն օգտագործուած են չափազանցութիւն - գրոտեսկը, փանթասթիկան, գեղարուեստական պայմանականութեան այլեւայլ ձեւեր:

Ամէնից առաջ՝ Օտեանն ստեղծել է կենդանի մարդկային քնաւորութիւն, որը ձեւաւորուել է կենսական որոշակի պայմաններում ու հանգամանքներում: Մեր աչքի առջեւ է այդ «համակրելի հերոսը»՝ իր ծննդեան օրից, մանկութեան, պատանութեան, հասունութեան շրջափոխերով, յեղափոխական տենդոտ գործունէութեան աղետաւոր հետեւանքներով:

Ընթերցողն, անշուշտ, յիշում է, որ փանջունին չի քարեհաճել կանոնաւոր յանախել դպրոց ու համալսարան: Դրա փոխարէն զբաղուել էր անձնդիր կեանքով, իսկ գիտելիքներ ձեռք էր բերել իր կեանքի «գլխաւոր կայաններում»՝ գարեջրատներում: Ո՛չ գիտելիքներն էին կանոնաւոր, ո՛չ միտքն ու տրամաբանութիւնը: Իր ընկերվարական համոզումներն ու գաղափարներն էլ խառնիխուռն փաղել էր Մարքսի ու Էնգելսի, Չերնովի ու Կապուցկու, Շիշկոյի ու Վիլիսիանելի, Կրապոսկինի, Բեռնշտայնի ու Գօլուրբի տեսութիւններից:

Թուարկուած մտածողներն բոլորն էլ ընկերվարական էին, բայց տարբեր թեքումներով եւ հակումներով. նրանց աշակերտը, սակայն, իրար էր խառնել համայնավարական, օպորտունիստական, ռեւիզիոնիստական ու անարխիստական տեսութիւնները եւ այդ իւրօրինակ խառնուրդից կազմել իր «աշխարհայեացքները»: Իսկ թէ որքան է նրա ըմբռնողութեան աստիճանը եւ հասկացողութեան գործակիցը, կարելի է պատկերացնել՝ յիշելով նրա մանկութեան ու դպրոցական

տարիները, հոր մահից յետոյ եղբոր հետ յարաբերութիւնների, Մարսէլի վաճառականական դպրոցից հրաժարուելու, ժնեւի համալսարանում «սոցիալ գիտութիւններու ազատ ուսանող» արձանագրուելու պատմութիւնը՝ մինչեւ յեղափոխական գործիչ դառնալը:

Փանջունու ծալկարեան գործունէութեան հանգոյցը արտաֆուստ չնչին, աննշան մի դէպք է, որ գրեթէ բոլոր գիւղերում էլ կատարուում էր ու մնում աննկատ: Փանջունիական ուղեղ, տրամաբանութիւն ու չարի հանճար էր պէտք՝ այդ ջնջին դէպքը «ապագայ մեծ կատակի զմեռի» սկզբնապատճառ դարձնելու, գիւղացիներին երկու բանակի բաժանելով անհաշտելիօրէն թշնամացնելու, անընդհատ նրանց միջեւ կռիւ բորբոքելու, բարեկեցիկ գիւղը քրդերի աւարառութեանը մատնելու եւ նրա բնակիչներին գոհելու կամ տեղահանելով ցրելու համար:

Ռէս Սերգոն, որ հենց Փանջունու նամակների տուեալներով ամենֆից յարգուած, բարեհամբաւ անձնաւորութիւն է, իր ծոյլ, գող, անբարոյ մշակ Սմեց Վարդանին վնասել է: Հենց սա էլ համարում է «դասակարգային հակամարտութեան» սկզբնապատճառ եւ Սմեց Վարդանի (Փանջունու բնորոշմամբ՝ «հողային պրօլետարիատի») շահերի պաշտպանութեան պատրուակով պայքար է ծաւալում Ռէս Սերգոյի դէմ: Փանջունու հարուածային ուժը Աւօն է, որի համար «շատ հեշտ բան է կրակի տալ Ռէս Սերգոյի կալը կամ գումը» (42): Նրա միջոցով էլ Փանջունին ուղարկում է իր սպառնական վերջնագիրը՝ որով Ռէս Սերգոյից պահանջում էր անմիջապէս վերստին աշխատանքի ընդունել Վարդանին: Իսկ երբ հաշտարար միջնորդ Տէր Սահակը յայտնում է, թէ Ռէս Սերգոն, նկատի ունենալով նրա խեղճ վիճակը, համաձայն է երաշխաւորութեամբ նրան ընդունելու, Փանջունին դա համարում է

գաղափարական առաջին լուրջ յաղթանակը, եւ տեսէ՛ք ինչպիսի՛ հրնուամբով եւ ի՛նչ որակումով է կենտրոնին հաղորդում այդ ցնցող լուրը. «Իսկոյն տեսայ, որ միջնադարեան կղերականութիւնը եւ գիւղային պուրժուագիւն արդէն իսկ սկսած էին տեղի տալ որոտացող յեղափոխութեան դիմաց» (43-44): Ինչ խօսք, սա չափազանցութեան գորեղ տեսակն է, երգիծական գրօտեսկը, որով Օտեանը ծաղրում է փանջունիական գործելակերպը, սակայն ոչ միայն անհաւանական չէ, այլեւ իրական է ու հաւաստի՝ իբրեւ ստալինեան ժամանակների բռնապետական ընկերակարութեան բնորոշ երեւոյթներից մէկը:

Տէր Սահակը, որ Փանջունու ըմբռնումով «միջնադարեան կղերականութեան» խորհրդանշն է, ընդամենը մի քանիսն է, որը թէեւ գրել-կարդալ էլ չգիտի բայց մարդկայնօրէն ջանում է հարթել սրուող բախումը երկու կողմերի միջեւ ի շահ գիւղի խաղաղութեան: Իսկ Ռէս Սերգոն, ահա, միանգամից երկու դրդալի բնորոշում ունի՝ «ագրարային կապիտալիզմ» եւ «գիւղական պուրժուագիւն»: Նրան էլ Փանջունին ներկայացնում է մի քանի «նուագագոյն» պահանջներ՝ քաղուած ընկերակարութեան իրեն յայտնի հանգանակներից: Պահանջում է, որ Ռէս Սերգոն կրկին ընդունի ծոյլ ու գող Վարդանին, նրան վնասի վնասելու օրումանից, կրնատի աշխատաժամն ու աւելացնի վնասը, յանձն առնի նրան առնուագն 20 տարի իր մօտ պահել: Ի յաւելումն այս ամենի՝ միջադէպը կարգաւորելու համար իր մատուցած ծառայութեան դիմաց Փանջունին պահանջում է «դրամական կարեւոր նուէր մը ընել կուսակցութեանս ծալկարի գանձին» (47): Փանջունին որոշել է այս պայմանները պարտադրել Սերգոյին, իսկ վերջինս համաձայն է թէ ոչ, ի վիճակի է թէ ոչ՝ կարեւոր չէ. Փանջունին իր որոշումը

գլխի իրագործի «դասակարգային պայքարի զենքերով»:

Վարդանն ինքը Սերգոյից դժգոհ չէ, նոյնիսկ ուրախացել է, որ բարի Սերգոն ներել է իրեն, եւ ինքը կարող է վերսկսել շփատանքը: Թուում է՝ կննդի ու հարթուած է, բայց «որոտացող յեղափոխութեան» անսկիւրաց ընկրկող չէ. Վարդանի միջոցով մա պիտի լուծի «միջազգային պրոլետարիատի» խնդիրները. «- Քանի որ Ռէս Սերգո ներել է ինձ՝ երբեք գործիս սկսիմ, - կը կրկնէր այդ ապուշը, - եզրով այդպէս ոտնակոխ ընել միլիոնաւոր պրոլետարներու իրաւունքը, իր անձնական արհի համար» (47):

Ինչպէս տեսնում ենք, չափազանցութեանց վրայ յենուած դրութեան կօմիզմն յայտնող դարձել է երեւոյթի ողջ իմադրելութիւնը բացայայտող միջոց: Ժուգահեռաբար օգտագործուել են նաեւ գործողութեան կօմիզմն ու պարագաների կօմիզմը, խօսքի կօմիզմը, լօգիզմն ու լօգիզմը, որոնց շնորհիւ երգիծական պատկերը դառնում է կատարեալ, որողութիւնը բնորոշուում է համակողմանիօրէն: Փանջունին որեւէ գործ ձեռնարկում է, իբր, յանուն վիճակի բարելաւման, բայց քանի որ նա իրականում պայքարում է յանուն անձնօգուտ գաղափարի կենսագործման՝ քանզում անբերում է եղածն էլ, դժբախտութիւններ ափռում իր շուրջը: Ծապկարեան ու վասպուրականեան նամակներում յատկապէս նկատուում է մի օրինաչափութիւն էլ. գրեթէ միշտ՝ եւ Ռէս Սերգո - Տէր Սահակ - Սեւ Աւօ - Սմենց Վարդան - Կոլոշենց Սեդօ, ե՛ւ առ հասարակ ծապկարցիներ ու քոմրաշցի քոմեր, ե՛ւ ջուլիականոցի քանուորներ ու Մակար Մրկորեան, եւ մանկապարտէզի սան Կայծակ ու դաստիարակչուհի, ե՛ւ գաւառ - Պոլիս, ե՛ւ լայն առումով հայ - թուրքական, հայ - քրդական յարաբերութիւններում

դոգմատիկ Փանջունին նախ եւ առաջ փնտռում է դասակարգային հակասութիւններ, եռանդով «յայտնագործում» է ընդդիմադիր ուժեր ու անհաշտելի թշնամիներ ու բոլորին դուրս բերում միմեանց դէմ: Չի կարելի ասել, թէ նա ուժեղի եւ թույլի, զոհի ու դահնի յարաբերութեան մէջ չի տեսնում պարտուողների վիճակի ողորդակացութիւնը: Ընդհակառակն, սուսկալին այն է, որ նամակներում նա անկեղծօրէն ներկայացնում է նաեւ իր գոհերի ողորմելի դրութիւնը, չարախնդում, սառնասրտօրէն հեզնում է նրանց եւ անթափոյց հրնուանքով շարունակում իր դիւային գործը: Նա գուրք եւ կարեկցանք, խղճմտանք չունի իր «յեղափոխական գործունէութեան» հետեւանքով տապալուած մարդկանց հանդէպ: Յանուն այն գաղափարների, որոնց մէջ խոթել է իր գլուխը, պատրաստ է զոհել ամէն ինչ եւ ամէնքին:

Փանջունիատիպ կուսակցականի վարժագծի ու գործելակերպի բացայայտումն ու ցուցադրումը Օտեանի գեղարուեստական հանճարեղ գիտերից մէկն է: Գործիչ Փանջունու բնաւորութեան, ըմբռնողութեան ու վարժագծի մէջ մանկութեան օրերից գրեթէ ոչինչ չի փոխուել. անման ու հասակի հետ պարզապէս մեծացել են չարիք գործելու հնարաւորութիւնները: Դեպքերն ու իրադարձութիւնները նա շուտ տուած է ընկալում, գործում է կեանքի տրամաբանութեանը հակառակ: Ինչպէս փոքրիկ Փանջունին էր ջարդուփշուր անում թանկարժէք իրերն ու անօթները եւ պարծանքով ասում՝ շինեցի, հայրիկ, այդպէս էլ գործիչ Փանջունին հպարտանում է իր անբաժնութիւններով. փակում է դպրոցը, մանկապարտէզը, ջուլիականոցը, քոմերի մանկապարտէզն է մատնում ծապկարաւարտութեանն է մատնում ծապկար գիւղը, գրաւում ու կողոպտում է Բջիջ գիւղի սուրբ Վարդանայ վանքը եւ այդ

բոլորը «խղճի հանդարտութեամբ» անուանում «գաղափարական շօշափելի յաղթանակ», սրտապնդիչ ու միփարական երեսոյք: «Սիրելի ընկերներ - գրում է Փանջունին ծապլվարեան վերջին՝ ժրնամակում - յաղթութի՛ւն, յաղթութի՛ւն: Վերջապէս մեր կորովի գաղափարային ազնիւ պայքարը անպայման տարաւ յաղթանակը, անկեղծ յեղափոխական սկզբունքը փրկուեցաւ, թէւ ծապլվար կործանեցաւ: Ափսո՛ս, ի՞նչ անել, կարելի չէ ձուագեղ եփել առանց հաւկիթ կոտրելու, կ'ըսէ ֆրանսիական առածը: Ծապլվարի աւերակներուն վրայ այժմ կը բարձրանայ մաքուր իտէալական պայքարի հոյակապ յաղթակամարը» (103):

Այսպիսին է Փանջունին թէ՛ Ծապլվարում, թէ՛ Վասպուրականում, թէ՛ տարագրութեան մէջ, թէ՛ Նրեւանում: Ամէնուր նա գործում է մի մտահոգութեամբ՝ մղել յեղափոխական պայքար՝ բարձրացնելու համար իր եւ իր վարկաբեկուած կուսակցութեան հեղինակութիւնը: Վասպուրականեան Գ. նամակում ակնյայտօրէն երեւում է, որ կուսակցական կենտրոնն էլ շահագրգռուած է իր պրեստիժի բարձրացմամբ եւ համապատասխան ցուցում է տուել այդ մասին՝ կուսակցութեան վարկը բարձրացնելու եղանակը կամ միջոցը թողնելով Փանջունու ընտրութեանը: Իսկ Փանջունին պրեստիժը բարձրացնելու մի եղանակ գիտի միայն՝ պայքարը: Խաղաղ գործունէութիւնը, նրա կարծիքով, վարկաբեկիչ է, հեղինակագրկող: Եւ բերում է մկների շրջանում կատուի հեղինակութեան անկման բնորոշ օրինակը: «Մեր պրեստիժը թեփուեց այն օրէն՝ ուր խաղաղ գործունէութեան աղետալի փորձը ընել ուզեցինք: Կատուն որ չի ճանկեր ու կը փորձէ՝ ետեւի ոտքերուն վրայ կենալ ու ձեռք լիզել, այլեւս կը դադարի կատու ըլլալէ. նա ա՛լ կորցրած է իւր պրեստիժը

մուկերու հով: Պէտք է միշտ ճանկել, այդ է մեր պատմական, եւ կամ այսպէս ասած՝ մեր ֆիզիոլոգիական դերը հայ իրականութեան մէջ» (126-127):

Ահա ինչու է Փանջունին այդքան յանդուգն ու ագրեսիւ, ահա ինչու է նա աննուագ եռանդով խառնաշտորում հայ կեանքը եւ բոլորին պահում լարուածութեան մէջ:

Մակար Մրկորեանի ջուլհականցում Փանջունին գտել էր իսկական պրօլետար բանուորուհիների, որոնք երկու դուրուշ օրականով աշխատում էին առանց դժգոհելու, որովհետեւ Վանում մէկ դուրուշով էլ կարելի էր կանոնաւոր ապրել: Բայց Փանջունին եւ Սարսափունին դրսեւորում են իրենց յեղափոխական բնաւորութիւնը: Նրանք մատնացոյց են անում նոյն աշխատանքի դիմաց տասնապատիկ աւել վարձատրուող ամերիկացի, անգլիացի, ֆրանսիացի բանուորուհիների օրինակը՝ պահանջում են գործադուլ սկսել՝ ջուլհականցի տիրոջը ներկայացնելով անկարելի պահանջներ: Վստահեցնում են բանուորուհիներին, թէ իրենք ամէն կերպ կ'օժանդակեն եւ թոյլ չեն տայ, որ նրանք ջախջախուեն «ամբարտաւան ու անխիղճ ֆապիտալիզմի լուծին տակ»: Իսկ իրողութիւնն այն էր, որ Մրկորեանը մի մեծահարուստից պարտք էր վերցրել, որ գործ սկսի, կարողանայ կատարել մի երեսելի թուրքի գաւակի հարսանեկան հագուստների պատուէրը՝ պարտքը վերադարձնելու եւ որոշ գումար շահելու ակնկալութեամբ: Սկսւում է գործադուլը «երեք-ուրեքի» (երեք ժամ աշխատանք, երեք ժամ հանգիստ, երեք ժամ հուն) եւ հինգ դուրուշ օրականի պահանջով: Գործարանատէրը պատրաստ էր կատարելու պահանջը, միայն թէ կարողանար պատուէրը ժամանակին աւարտել, բայց Փանջունին եւ Սարսափունին ամէն կերպ խանգարում են

աշխատանքը վերսկսելուն՝ դա համարելով ծանրագույն հարուած իրենց եւ կուսակցութեան պրեստիժին. «Իսկ գործադուլ ընող բանուորուհիներու դրութիւնը շատ ողորմելի էր - ցինիկ անկեղծութեամբ գրում է Փանջունին: - Նոքա չունէին ոչ նիւթական կարողութիւն եւ ոչ արարողական կորով՝ դիմադրելու համար սոցալամբայ գրկանքներու եւ պատրաստակամութիւն կը յայտնէին երթալ գործի վայելու մախկին օրականով, ինչ որ պիտի բար մեր պրեստիժի համար աղետաւոր էրուած» (155): Ուրեմն Փանջունուն եւ Սարսափունուն բուն ժողովրդի կացութիւնը բնաւ չի հետաքրքրում, այլ միայն կուսակցութեան հեղինակութիւնը. ո՛չ թէ կուսակցութիւնն է ժողովրդի համար, այլ ժողովուրդը՝ կուսակցութեան հեղինակութիւնը. ո՛չ թէ կուսակցութիւնն է ժողովրդի համար, այլ ժողովուրդը՝ կուսակցութեան: Բնական է, որ գործադրութեան, թշուառութեան մատնուած բանուորուհիները, որ գրեթէ ամէն օր ներկայանում էին Փանջունուն ու Սարսափունուն եւ նրանց էին մեղադրում իրենց ողբերգական կացութեան համար, չպիտի բաւարարուէին ընկերվարական տարբեր առաջնորդներից բերուած ֆաղուածքներով ու «փաստացի օրինակներով», այլ պիտի պահանջէին հարցի որեւէ գործնական լուծում. «- Հիմիկուան մեր վիճակին ճար մը մտածեցէք, կը կրկնէին այդ կիները ամէն անգամ որ իրենց կը բացատրեմք ընկերվարութեան սկզբունքները, որոնցմէ կախուած է իրենց փրկութիւնը» (159): Նիւթական, դրամական որեւէ օգնութեան փոխարէն Փանջունին եւ Սարսափունին բանուորուհիներին մատուցում են օդային կերակուրներ, լաւագոյն դէպքում խոստանում էին նրանց մտցնել «Միջազգային գործավարական ընկերվարութեան Գալիֆորնիոյ մասնաճիւղին մէջ»: Իսկ ջուլիականոցի

մախկին տէրը երեք դուրուշ օրականով աշխատանքի է անցնում մէկ ուրիշ գործարանատիրոջ մօտ այն բանից յետոյ, երբ թուրք բեկի «արդարացի որոշումով» նրան պարտք տուած վաշխառուն կառավարութեան միջոցով սեփականում է նրա գործարանն ու սարքաւորումները: Իսկ ի՞նչ է Փանջունու եզրակացութիւնը. «Այսպէս, ուրեմն, անխիղճ ֆապիտալիստն իր կարգին գոհ է դարձնել մի ուրիշ՝ ա՛յլ անլի անխիղճ ֆապիտալիստի ձեռք» (156):

Փանջունին եւ «դիալեկտիկական ցնցող ուժ» Սարսափունին բանուորուհիների ծանր ճակատագրի մէջ ոչ միայն իրենց մեղաւոր չեն ճանաչում, այլեւ չունեն առհասարակ մեղաւորութեան գիտակցում: Ընդհակառակն, ջուլիականոցի փակումը համարում են «մի ահագին յաղթութիւն գաղափարական հողի վրայ», ընկերային ու դասակարգային ապագայ մեծ կատակլիզմի մանրանկարը: Ի պատասխան բանուորուհիների արդարացի բողոքների՝ նրանք արդարացում են որոնում ընկերվարութեան տեսարանների ու փորձերի ասոյթներում, որոնք «միանգամայն համոզիչ» են: Իսկ եթէ բանուորուհիները դա չեն ընդունում, իրենք են մեղաւոր. «Ի գո՛ւր՝ ես եւ ընկեր Սարսափունի կը ջանամք Կարլ Մարքսէն, Բակունինէն, Կրապտկինէն, Հեգելէն, Լասալէն, Բեքելէն փաստացի ապացոյցներ բերել ապացուցանելու համար թէ՛ իրենց թշուառութեան եւ անգործութեան պատճառը պէտք է փնտռել ընկերային արդի կազմին մէջ, ֆապիտալիզմի բռնակալութեան եւ տիրող փոքրամասն տարրերու դարաւոր կեղեքումին մէջ եւ թէ ներկայ դրութիւնը ջնջելու միակ միջոցն է բոլոր աշխարհի գործաւորներու ընդհանուր միութիւնը բոլոր աշխարհի գործարանատէրերու դէմ» (159):

Կենտրոնի հրահանգներով ու ցուցումներով գործող Փանջունին ու

Սարսափունին դառնում են հայ կեանքի փաղկեղը՝ նրա բոլոր ոլորտներում տարածելով իրենց մահաբեր ճիրանները, փոխակայելով ամենուր։ Նրկուն էլ նաևում են առաջադիմության ու լուսաւորութեան անունից, իբրեւ թէ պայքարում են մեռելային անշարժութեան դէմ եւ կամենում են արմատապէս փոխել մարդկանց հին կենսածելը, բարոյական ըմբռնումներն ու իրաւական նորմերը։

Կանանց ազատագրութեան խնդիրը, որ անցեալ դարից դարձել էր լայն ֆնմարկման առարկայ, նոր դարի առաջին տասնամեակներում էլ զբաղեցնում էր հասարակական միտքը՝ կարեւոր տեղ գրաւելով ընկերվարական տեսութիւններում։ Իսկ թէ հայ ընկերվարականներն ինչ վերաբերմունք ունէին այդ հարցի նկատմամբ, կարելի է պատկերացնել Փանջունու ծալվարեան ու վասպուրականեան գործունէութեան, Սարսափունու՝

«Կնոջական էմանսիպացիայի» վերաբերեալ կոչի ու դասախօսութեան, Վանում կազմակերպուած անդրանիկ փառական ամուսնութեան, նոր-սերնդական ու Ազատսէրեան խմբակցութիւնների տեսանական բնորոշումների միջոցով։ Զափազանցութիւն եւ սրում անշուշտ կայ, եւ առանց դրանց անկարելի է պատկերացնել երգիծական ստեղծագործութիւնը։ Կարեւորն այն է, որ փանջունիական ծայրայեղութիւնների ծիծաղելիութիւնը ցուցադրելով Օտեանը բացայայտում է երեւոյթի ողորդականութիւնը։ Դարձեալ առաջ է փառում կուսակցական եւ անհատական հանգամանքի խնդիրը, որը Փանջունին եւ իր ընկերները կիրառում են գրեթէ բոլոր իրադրութիւններում։ Նրանք, այսպիսով, ֆողարկում, ծածկում են իրենց աչառու վարձագիծը՝ իրենց դատապարտելի արարքները վերագրելով ոչ թէ կուսակցական գործչին, այլ մարդուն,

որը գործում է իր անհատական պատասխանատուութեամբ։

Ծալվարում Փանջունին առաջադրում է կնոջ դերի նոր ըմբռնում, ընտանեկան յարաբերութիւնների վերակառուցում՝ յենուելով «բնական պահանջին» եւ ամուսնական շղթաներից կնոջ ձերբազատուելու տեսութիւնների վրայ։ Իսկ Սարսափունին Վասպուրականի հայուհիներին ուղղուած իր դիմում-դասախօսութեամբ առաջարկում է կնոջ հասարակական դերի բարձրացման այնպիսի ցնորական ծրագիր, որը ոչ միայն Վասպուրականի պայմաններում, այլեւ առհասարակ իրագործելի չէ։

Փանջունու «աշխարհայեացքներում» ոգեւորուած, նրա հովանաւորութիւնից օգտուելով՝ «ծոյլ, գող եւ անբարոյ» Սմեկ Վարդանը «ոչ կուսակցական հանգամանքով» առեւանգել է Սիւ Ջանը հարսներից մէկին։ Ծալվարում կատարուած այս արտառոց դէպքը կատարեալ խայտառակութիւն է եւ դէմ է գիղացիների ընկերային ու բարոյական ըմբռնումներին, համակեցութեան նորմերին։ Դառնացած, ըմբոստացած գիղացիներին ի՞նչ պատասխան է տալիս Փանջունին, ինչպէ՞ս է մեկնաբանում երեւոյթը՝ արդարացնելով իր կուսակցի անբարոյական արարքը, եւ վերջապէս, կուսակցական կենտրոնի՞ն ինչպէս է ներկայացնում այդ «յեղափոխական ակտը»։ ԺԱ. նամակում նա գրում է. «Նազուի ամուսինը, մի կեղտոտ պուրժուա, իր կուսակիցներու հետ վատաբար կը յարձակի Վարդանի տան վրայ եւ կ'ուզէ բռնի ետ առնել իւր կինը։ Թէեւ Սմեկ Վարդան ոչ կուսակցական հանգամանքով առեւանգած էր Նազուն»՝ այսուհանդերձ մեծ չէինք կարող պարզ հանդիսատես մնալ, մանաւանդ որ խնդիրը ունէր իր ընկերային-բարոյական կողմը, որը հարկ էր երեւան հանել։ Ես, Խեւ Աւօ, ընկերուհի

Սառա, Կարօ, Կոլոշենց Սեդո եւ պայտար Միօ փութացին մեր ընկերոջ պնդողականութեան: Տեղի ունեցաւ կատաղի կռու, բայց Նազուր մնաց մեր մօտ» (100): Անաչառութեան մասին որեւէ խօսք չի կարող. իրենց յանցաւոր կուսակցին պնդողականութիւնը նպատակով համախմբում են Փանջունիութիւնը դաւանողները: Նրանք ստեղծութեան դատապարտում են ոչ թէ իրենց ընկերոջը, այլ քրիստոնէական ընտանիքի կազմութեան սկզբունքները, այսինքն՝ ոչ թէ կարգազանցն է մեղաւոր, այլ կարգն ինքը, որը ենթակայ է անկերպապահ փոփոխման՝ ինչպէս ողջ կուսակցութեան, այնպէս էլ նրա առանձին անդամների նաշակին, վարձագծին ու ցանկութիւններին համապատասխան: Փանջունու կազմած ատեանը յատուկ որոշում է կայացնում այս առթիւ՝ ընդգծելով Վարդանի արարքի ոչ միայն արդարացիութիւնը, այլեւ օրինակելի լինելը նախ սերունդների համար: Իր «համաւորման» մէջ Փանջունին յատկապէս նշելով, որ «կնոջ միմիայն իր ամուսնուն պատկանելը սեփականատիրական սխալ սկզբունքէն բխած է», որ «կինը իր մաքմնոյն բացարձակ տէրն է եւ անոր գործածութեան ազատ տնօրինուիին»՝ Փանջունին «գիտակից հայուհիներին» կոչ է անում փշրել ամուսնական շղթաները եւ հետեւիլ Նազուրի ձեռքազատման օրինակին: Ահա ինչպէս էր Փանջունին «յայտնագործում» ծալկարցիներին իրար դէմ դուրս բերելու «մութ ուժերու եւ «գիտակից տարրերու» ամենօրեայ բախումներ առաջ բերելու շարժառիթներ ու պատճառներ եւ ինչպէ՛ս է մեկնաբանում ու գնահատում դրանք: Արժէ յիշել ազատ սիրոյ հողի վրայ ստեղծուած կոնֆլիկտի փանջունիական մի մեկնաբանութիւնը եւ իր որոշումը նա համարում է միակ նշմարիտը եւ արդարացին, ուստի եւ՝ անբեկանելի, իսկ երբ հակառակ կողմը,

չընդունելով այդ որոշումը, բողոքում է Արաքլիքի առաջնորդարանին, Փանջունին այդ բողոքը մեկնաբանում է մի քննադատով, որ առաւել քան զանազան է. «Հակառակ ընկերվարական ատեանի այս արդար եւ հաշտարար կարգադրութեան, ծալկարի մութ ուժերը չուզեցին կատարուած իրողութեան առջեւ խոնարհիլ եւ նոյնիսկ վատարար դիմում ըրին Արաքլիքի առաջնորդարանին, որպէս զի բռնի յափշտակեց Նազուր իր օրինաւոր ընկերակցին քովէն եւ յանձնեց ապօրէն երկան ձեռքը» (101): Արտաքին լրջութիւնը այս դէպքում ոչ միայն չի մեղմում, այլեւ, ընդհակառակն, աւելի է սրում սարգազմի հասնող հեզմանքը: Եւ ո՞րք է երեւոյթների ընկալման ու գնահատման փանջունիական չափանիշը. առեւանգող, գող ու անբարոյ Սմեց Վարդանը՝ «օրինաւոր ընկերակից», իսկ Նազուրի օրինական ամուսին Խեչոն՝ «ապօրէն երկի», Վարդանի դատապարտելի արարքը՝ արդարացի եւ օրինակելի ... Սա, ինչ խօսք, երգիծելի է, եւ օտեանական ծաղրը՝ խորապէս հասկանալի: Բայց սա միեւնոյն ժամանակ ողբերգական է, որովհետեւ այսպէս թեթեւամտօրէն ծանր հարուած էր հասցում հայ ընտանիքի եւ հազարամեակներով սրբագործուած բարոյական նորմերին:

Փանջունին եւ Սարսափունին խորթ եւ օտար մարմին էին հայկական միջավայրում, ուր նրանց իրաւացիօրէն անուանում էին խռնակիչ եւ խոռվարար: Միջավայրը ըստ հնարաւորին դիմադրում էր, հակահոսանք ստեղծում նրանց դէմ, բայց նրանք գործում էին «Մենք օրէնք ենք եւ մեզմէ դուրս ամէն ինչ ապօրէն է» սկզբունքով: Կնոջ ազատագրութեան խնդիրը նրանք շահարկում էին, գերազանցապէս արծարծում խժոժութիւններ առաջացնելու, դասակարգային պայքարը թեժացնելու նպատակով: Իրենց իւրացրած դասակարգային պայքարի եւ

քաժանումների տեսութեան մէջ նրանք կատարեցին չտեսնուած ու չլսուած գիտ: Վասպուրականում յայտնաբերեցին կանանց դասակարգ եւ հրահրեցին նրա պայքարը տղամարդկանց դասակարգի դէմ: Նորսերնդեան եւ Ազատութեան խմբակցութիւնների առկայութիւնից օգտուելով եւ հենց նրանց աջակցութեամբ կազմակերպեցին մի «ցնցող երեւոյթ»՝ անդրանիկ Բաղդասարեանի ամուսնութիւնը հայ իրականութեան մէջ: Սրանով չքաւարարուելով՝ հենց Ծննդի խթան գիշերը, եկեղեցում, ժամերգութեան պահին, մի որոտաձայն հառով «էմանսիպացիայի առաջնալ» Սարսափունին առաջադրում է ազատ կենակցութեան իր «տեսութիւնը»՝ վկայակոչելով Բիրմայի օրինակը, ուր ամուսնութիւնը բազմալար է, առաջարկում է թօթափել ամուսնական շղթաները եւ ապահովել կնոջ լիակատար ազատութիւն: Բայց ժամերգութեան եկած բազմութիւնը, չկարողանալով հանդուրժել ինքնակոչ դասախօսի անպատկառ արտայայտութիւնները, արարողութեան խանգարումը, ծածկելով է լոնցնում խանգարիչ հոռետորին: Նոյն պահին Փանջունին իր ընկերոջն օգնութեան չի հասնում, այլ մեկուսի խորհում է այն ժողովրդացուէր հերոսների մասին որոնք չհասկացուելով նոյն ժողովրդի կողմից՝ արժանանում են նրա պատիժների ու հալածանքների: Իրեն եւ Սարսափունուն էլ նա այդպիսի ժողովրդացուէր հերոս է համարում, որին, սակայն, չի հասկանում եւ չի գնահատում «ապերախտ» ժողովուրդը: Ի դէպ, Օտեանը դիպուկ է նկատել Փանջունիատիպ կուսակցականին քնորոշ մի կարեւոր հանգամանք եւս. նա, այդ կուսակցականը, միմիայն դեկավարել գիտի, գիտի կազմակերպել, զօրացնել հակառակորդ ուժերին եւ իրար դէմ դուրս բերել, իր կուսակիցներին, իր գաղափարական ազդեցութեանը ենթակայ մարդկանց դուրս

բերել վնասական կոռուի եւ այդ նակատագրական պահին լքել իւրայիններին ու մտածել միմիայն իր անձի ապահովութեան մասին: Ծաղկավարում Փանջունին հենց այդպէս է վարում:

Քրդերի յարձակման օրը նա մի կատաղի «դասակարգային կոռու» էր հրահրել, միմեանց դէմ դուրս բերել ծաղկավարի ընդդիմադիր ուժերին, իսկ Աւօն երգում էր ազատագրական պայքարի մարտական երգերից մէկը՝

«Կռուեցէք, տղերք, կռուեցէք Բաշ-Բաշ, Անվեհեր կանգնած թշնամու առաջ ...»

Այսինքն՝ փանջունիականները ծաղկավարի իրենց համագիւղացիների, իրենց ազգակիցների դէմ կուտում էին այնպիսի ոգեւորութեամբ, ասես դարաւոր ոստիկ դէմ էին կուտում անձնուրացօրէն: Բայց հենց այդ պահին յարձակում են ֆրդերը, սկսում է կատաղի հրացանագութիւն, եւ այդ նակատագրական պահին, տեսէ՛ք, Փանջունին ինչպէ՛ս է վնասում իր անելիքը. «Մի ուժգին հրացանագութիւն լսուեց. Ռէս Սերգո վատաբար փռուեցաւ գետին. մեր Բաշ ընկեր Աւօ եւս առիւծի պէս ընկաւ: Նրկուքն ալ մեռած էին: Մոմենտը կրիտիկական էր. եւ շտապեցի դէպի եկեղեցի, մտայ ներս, դիմեցի դէպի խորանը, որու ետեւ գտայ մի ինչ-որ նկուղ, վերցրի կափարիչը եւ ծածկուեցայ հոն՝ կափարիչը վերստին գոցելով: Դասանորս ժամ մնացի այդտեղ, անախորժ դրութեան մէջ:

«Նրբ ամէն աղմուկ դադարեցաւ եւ վստահ եղայ թէ Քոմրաշի ֆրդերը մեկնած էին, դուրս ելայ թափստոցէն» (107-108): Վաճում էլ նոյն կերպ է վարում: Իր գաղափարական ընկերոջը, կուսակցին, նրա դէմ ըմբոստացած ժողովուրդը ծեծում է, սակայն Փանջունին Սարսափունուն օգնելու, փրկելու փորձ անգամ չի անում:

Իրենց ճախողումների համար

փանջունիները միշտ գտնում են արդարացում եւ մեղաւորներ՝ իրենցից դուրս: Իրենմ միայն նուիրեալներ են, գաղափարական ազնիւ պայքարի մարտիկներ, իսկ ժողովուրդը, որ հասկանում է իրենց շահատակութիւնները եւ հնազանդութեամբ չէ ենթարկւում, անհասկացող է, իր լաւը չգիտակցող: Ահա այս պատճառով է, որ Փանջունին իրեն եւ Սարսափունուն համեմատում է Իրսենի հերոս դուկտոր Շտոկմանի եւ Արիստոտելի հետ: որոնք իրենց անձնուէր գործունէութեան համար փոխանակ գնահատուեալ, հալածանք ու նախատիք էին ստանում իրենց ժողովրդից կամ դատապարտում էին ոստրէվնոով: Իր այս խորութիւնների մէջ «մի անկիւնի խորը նստած», նա հանգիստ լսում էր, թէ ինչպէս են ծնծում Սարսափունուն, լսում էր վերջինիս օգնութեան կանչերն ու ցաւի աղաղակները, բայց տեղից չէր շարժւում: Յանձարծ իրեն չծնծե՛ն: Վերջապէս նա որոշում է շտապել ծնծուած ընկերոջ մօտ այն ժամանակ միայն, երբ աղմուկը դադարել էր արդէն, եւ ընդհատուած ժամերգութիւնը՝ վերսկսուել: «Այն ատեն խորհեցայ, որ պէտք էր օգնութեան հասնիլ մեր տարաբախտ ընկերոջ եւ թոյլ չտալ որ նա վատերու ձեռք ալդպէս ծնծի ու նախատիքի ենթարկուի» (171): Եկեղեցուց դուրս գալով՝ փողոցի մի անկիւնում նա հանդիպում է ցաւից աղիողորմ հեծկլտացող իր ընկերոջը, եւ գաւշտականն այն է, որ վերջինիս կրած ծնծ ու ջարդն էլ համարում է փառաւոր յաղթանակ. « - Այսօր մի գաղափարային փառաւոր յաղթանակ տարիր, որու համար ապագան երախտապարտ պիտի մնայ քեզ - ըսի, մեր սիրելի ընկերոջ նակատը համբուրելով: Նա համեստութեամբ պատասխանեց. - Դա ոչինչ, խնդրեմ մի քիչ ջուր: (171):

Փանջունին եւ Սարսափունին գաղափարական նոյն խմորից են հունցուած: Սարսափունին նոյնպիսի մտազար է,

ինչպէս փանջունին: Այդ անխնայ ծնծից յետոյ էլ նա չի խրատում, գիշերային իր գառանցանքների մէջ նա շարունակում է ընդհատուած դասախօսութիւնը Ֆիջիի, Սումատրայի, Նումբայի եւ խաղաղօվկիանոսեան այլ կղզիների բարբերի, նիստուկացի, ամուսնական, ընտանեկան եւ ընկերային յարաբերութիւնների մասին՝ «հիմնուելով միմիայն փաստացի իրողութիւնների վրայ»: նրանց օրինակով էր ձգտում յեղափոխել հայ ընկերային կեանքը՝ առանց հաշի առնելու ազգային առանձնայատկութիւններն ու ժողովրդի կամքը:

Փանջունին եւ Սարսափունին կատարեալ պատուհաս էին ժողովրդի համար. իրենց գործունէութեամբ նրանք միայն աղէտ են բերում ժողովրդին, խարխում նրա համախումբ միասնութիւնը: Ցանկացած պահի, եթէ կուսակցական շահը պահանջի, նրանք պատրաստ են համագործակցել նրա արիւնարբութշնամիների հետ անգամ եւ դա էլ ներկայացնել իրրեւ ժողովրդանուէր ու ազգափրկիչ գործ: Եթէ Աւիս Նուրիջանեանի, Գեորգ Աթարբեկեանի եւ ուրիշ նմանատիպ հայ գործիչների օրինակը չըբաւարարի, կարելի է յիշել աւելի թարմ օրինակ՝ Լիտւայի, այսպէս կոչուած, Ազգային փրկութեան կոմիտէն, որը լիտական ժողովրդի դէմ կազմակերպեց Վիլնիւսի յունուարեան արիւնայեղութիւնը: Սակայն դիմենք վէպի փաստերին:

Վասպուրականում Փանջունին եւ Սարսափունին գործում են ճիշտ նոյն կերպ: Նրանց համար Վասպուրականի հայութիւնը արժէք չունի, իսկ եթէ ունի, ապա այնքան, որ կարողանան նրա վրայ փորձարկել իրենց ընկերվարական տեսութիւնը: Նրանց համար Վասպուրականի հայութիւնը միայն իրենց հատուկեմտ համակիրներն են, իրենց նման գաղափարագարներն ու իրենց ազդեցութեան տակ ընկածները: Իսկ մնացած ազգաբնակչութիւնը, որ չի

ընդունում իրենց, ենթակայ է դաստիարակման՝ ամենատարբեր միջոցներով ու եղանակներով, ընդհուպ մինչև բռնությունն ու ջարդը, թուրքերի ու ֆրդերի սպառնալիքը: «Մի լաւ ջարդ նրանց կը գգաստացնի - կ'ըսէր անցած օր ընկեր Սարսափունի» (160):

Փանջունին ինքն էլ չի խորշում Վասպուրականի հայութեանը ֆրդերի ու թուրքերի միջոցով «դաստիարակելուց»: Երբ նա ինքնապաշտպանութեան համար գէնք հայթայթելու պատրուակով դրամ հանգանակելու առաջարկ է անում, վանեցիները ոչ թէ հրաժարում են դրամ տալուց, այլ դնում են մի էական ու սկզբունքային պայման՝ դրամ կը հաւաքեն բոլոր հայ ֆաղափական կուսակցութիւնների միաւորման դէպքում: Այս արդարացի պահանջը, սակայն, Փանջունուն զրկում էր միայն իր կուսակցութեան համար դրամ հաւաքելու հնարաւորութիւնից, ուստի այն համարում է, մեղմ ասած, անընդունելի. «Այդ կեղտոտ արարածները չհամարձակեցան բացէ ի բաց մերժել մեր պահանջումները, բայց դիմեցին մի ֆիզիկական ստոր միջոցի:

- Մենք յօժարակամ կը վճարենք գէնքի համար պէտք եղած դրամը - պատասխանեցին - բայց նախ՝ հարկ է որ բոլոր կուսակցութիւնները միանան եւ համերաշխ գործեն:

- Ի՞նչ կուսակցութիւններ - հարցուցի զարմացած:

- Արմենական, Հնչակեան եւլն. պատասխանեցին անամօթաբար, միայն այդ պայմանով կու տանք, եթէ ոչ՝ տասը փարայ չենք վճարեր:

- Բայց մենք ձեր աղտոտ էութիւններու պաշտպանութեան համար է, որ գէնքի դրամ կը պահանջենք, գոչեցի» (115):

Վերջին արտայայտութեամբ Փանջունին խնամով ֆողարկում է իր բուն նպատակը՝ միայն իր կուսակցութեան համար դրամ հաւաքելը, եւ տեղն ու տեղը

առաջարկում միւս կուսակցութիւնների համար անընդունելի պայմաններ. հանգանակութեան համար ժողովողին պիտի տրուի բոլոր կուսակցութիւններից միասնական դիմում, սակայն դրամը պիտի պահուի միայն իր կուսակցութեան մօտ, պէտք է զինուեն միայն իր կուսակցութեան մարտական խմբերը, իսկ միւսներին տրուում է իրենց միջոցներով անջատ մարտական խմբեր կազմելու իրաւունք: Իսկ երբ միւսները պահանջում են հաւասարութիւն եւ փոխադարձ հսկողութիւն, Փանջունին դա համարում է «յիմարական պահանջ»: Բնական է, որ վանեցի հարուստները այսֆանից յետոյ պիտի հրաժարուէին դրամ տալուց: Ահա այս պահին էլ դրսեւորւում է Փանջունու իրական էութիւնը: Նա յղանում է մի դաժան ծրագիր. դիմում է թուրք ջարդարարների օգնութեանը՝ իբր թէ «դաւանան պուրժուաներուն» դաս տալու համար. «Մի երեկոյ դիմեցի 96ի ջարդերու կազմակերպիչ թուրք խուժանավար Համուտ Աղեմց Հասանին եւ առաջարկեցի որ, եթէ կարելի էր մի փոքր, այսպէս ասած՝ մի աննշան ջարդ կազմակերպէր, սարսափ տալու համար հայ չոջերուն: Դա պիտի լինէր մի պարզ առողջապահական արիւնառութիւն որ իբր անհերքելի փաստ պիտի ծառայէր գէնքի համար դրամ հաւաքելու հարկաւորութեան մասին» (117): Իսկ թուրք խուժանավարը, որ շատ էլ շոյուած էր այդ անակնկալ «առողջապահական արիւնառութեան» առաջարկից, ցաւով մերժում է նրան՝ գտնելով, որ ժամանակը յարմար չէ. սահմանադրական խանդավառ օրեր էին, թուրքերն առերեւոյթ զղջում էին նախկին ջարդերի համար, ժողովուրդների եղբայրութեան, հաւասարութեան ու համերաշխութեան կոչեր էին հնչում ամենուր: «- Յարմարատեմին ես միշտ պատրաստ եմ գործելու - եզրակացուց Համուտ Հասան» (117):

ՍԱՄՈՒԷԼ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ